

ЗАБОРОНА ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ

PROHIBITION OF DEPORTATION OF POPULATION IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Мовчан А.К., аспірантка кафедри міжнародного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті звертається увага, що бойові дії завжди є каталізатором для переміщення цивільного населення. Вимушена міграція внаслідок війни є особливо небезпечним явищем тоді, коли людей проти їх волі переміщують або створюють умови, які змушують людей залишити своє звичне середовище існування. Відтак міжнародне гуманітарне право не стоїть осторонь захисту права на свободу пересування, у тому числі містить норми, які забороняють депортацію населення.

Акцентовується увага, що на перший погляд поняття «депортація» та «насильницьке переміщення осіб» схожі між собою: обидва передбачають недобровільне (насильницьке) переміщення цивільних осіб чи інших захищених осіб за межі території їх постійного проживання. Однак між даними поняттями є і суттєві відмінності: якщо при насильницькому переміщенні не відбувається перетинання державного кордону, то депортація – це переміщення однієї чи більше осіб з перетинанням державного кордону. Зазначено, що термін «евакуація» використовується для позначення ситуацій, коли сторони конфлікту можуть приймати наказ про переміщення та забезпечувати евакуацію. Остання – єдиний виняток із заборони примусового переміщення, за умови того, що здійснюється задля забезпечення безпеки захищених осіб або з імперативних воєнних причин, і є тимчасовим заходом.

У разі евакуації воюючі сторони повинні забезпечити безпеку та основні потреби населення та повернути його як тільки це дозволить ситуація. Крім того, для запобігання примусовому переміщенню та забезпечення негайного повернення у разі евакуації міжнародне гуманітарне право також забороняє дії, які можуть завдати шкоди цивільним об'єктам, необхідним для життєзабезпечення населення. Зауважено, що з метою підтримки економічних умов, спадкоємності та прав місцевого населення, іноземній стороні-окупанту заборонено переміщувати своє населення на територію, яку вона окупує.

Автор підсумовує, що в контексті збройного конфлікту між Україною і РФ вже сьогодні важливо ідентифікувати та фіксувати факти вчинення таких порушень міжнародного гуманітарного права як депортація для невідворотного притягнення винних до відповідальності.

Ключові слова: збройний конфлікт міжнародного характеру, збройний конфлікт неміжнародного характеру, депортація населення, насильницьке переміщення осіб, евакуація, міжнародне гуманітарне право.

The article draws attention to the fact that hostilities are always a catalyst for the displacement of the civilian population. Forced migration as a result of war is a particularly dangerous phenomenon when people are moved against their will or conditions are created that force people to leave their usual environment. Therefore, international humanitarian law does not stand aside from protecting the right to freedom of movement, including containing norms that prohibit the deportation of the population.

It is emphasized that at first glance the concepts of «deportation» and «forced displacement of persons» are similar: both involve the involuntary (forced) displacement of civilians or other protected persons outside the territory of their permanent residence. However, there are also significant differences between these concepts: if forced displacement does not involve crossing the state border, then deportation is the movement of one or more persons across the state border. It is noted that the term «evacuation» is used to refer to situations where parties to a conflict may order displacement and provide for evacuation. The latter is the only exception to the prohibition of forced displacement, provided that it is carried out to ensure the safety of protected persons or for imperative military reasons, and is a temporary measure.

In the event of evacuation, the warring parties must ensure the safety and basic needs of the population and return them as soon as the situation allows. In addition, to prevent forced displacement and ensure immediate return in the event of evacuation, international humanitarian law also prohibits actions that may cause damage to civilian objects essential to the life of the population. It is noted that in order to maintain the economic conditions, continuity and rights of the native population, the foreign occupying party is prohibited from moving its population to the territory it occupies.

The author concludes that in the context of the armed conflict between Ukraine and the Russian Federation, it is already important today to identify and record the facts of such violations of international humanitarian law as deportation in order to inevitably bring the perpetrators to justice.

Key words: international armed conflict, non-international armed conflict, deportation of population, forced displacement of persons, evacuation, international humanitarian law.

Постановка проблеми. Право на свободу пересування є одним з ключових прав людини, що полягає у можливості кожного пересуватися та вільно обирати місце проживання, а також вільно залишати будь-яку державу, включаючи свою власну. Право на свободу пересування в умовах воєнного стану, з одного боку, може зазнавати обмежень, з іншого боку – бойові дії завжди є каталізатором для переміщення цивільного населення. Згідно з нормами міжнародного гуманітарного права держави зобов'язані вивозити цивільне населення з районів розташування військових об'єктів, при цьому нерідко цивільне населення вдається і до самостійної евакуації. Вимушена міграція внаслідок війни є особливо небезпечним явищем тоді, коли людей насильно переміщують або створюють умови, які змушують їх залишити своє житло, роботу, звичне середовище існування. Депортація призводить до розриву сімейних та суспільних зв'язків, депортовані часто опиняються у чужому культурному контексті, що призводить до травматичних переживань, завдає шкоди їхньому здоров'ю (у тому числі ментальному). Наслідком

переміщення населення є також втрата переміщеними самостійності, доступу до життєво важливих послуг, зростання ризику заподіяння шкоди їх здоров'ю та загрози насильства щодо них. Тож міжнародне гуманітарне право не стоїть осторонь захисту права на свободу пересування, у тому числі містить норми, що забороняють депортацію населення, порушення яких є воєнним злочином. Окрім того, депортація й насильницьке переміщення можуть бути реалізовані з геноцидним наміром чи представляти собою злочин проти людяності. Отже, дослідження цієї проблематики має як науковий, так і практичний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми насильницького переселення населення присвячена значна кількість досліджень. Зокрема, депортацію в контексті кваліфікації її як міжнародного злочину досліджували Антипов Д., Бабін Б., Вилков С., Сідоренко Ю., правові механізми повернення депортованих громадян України вивчав Бурак М., Болістовська Д. Зважаючи на те, що наша держава перебуває у стані міжнародного збройного конфлікту, а громадяни України піддаються депортаціям

на територію Російської Федерації, дослідження заборони депортації населення в міжнародному гуманітарному праві не втрачає своєї актуальності.

Метою статті є дослідження заборони депортації населення в міжнародному гуманітарному праві та фактів, які можуть бути кваліфіковані як депортація.

Результати дослідження. Аналіз норм міжнародного гуманітарного права демонструє, що воно містить заборону на насильницьке переміщення цивільних осіб, а також містить певні норми, метою яких є запобігання примусовому переміщенню цивільних осіб. Порушення цих норм є воєнним злочином. Крім того, згідно з нормами, що забороняють геноцид, які зокрема містяться в Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, насильницьке переміщення цивільних осіб, здійснене прямо чи опосередковано, може бути кваліфіковане як геноцид [1]. Дійсно, акт примусового переміщення цивільних осіб, особливо такий, що вчинений під час збройного конфлікту та заборонений міжнародним гуманітарним правом, може бути ознакою наявного мотиву чи геноцидного наміру, незалежно від того, чи це стосується акту геноциду, що спричиняє втрату життя, завдає фізичної чи психічної шкоди або створює умови життя, які призводять до фізичного знищення населення. Переміщення мирних жителів може включати одну або кілька згаданих дій, маючи для них аналогічні наслідки. Варто зазначити, що у статті 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду чітко визначено вичерпний перелік діянь, що кваліфікуються як геноцид. Серед них – створення умов життя, спрямованих на повне або часткове знищення певної групи; насильницька передача дітей цієї групи до іншої групи та ін. Отже, таке насильницьке переміщення цивільного населення, яке пов'язане з формулюванням та елементами геноциду, якщо воно здійснюється в контексті чіткої схеми та спрямоване на ідентифіковану групу за ознаками національності, етнічного походження, раси чи релігії, з метою повного або часткового її знищення, можна кваліфікувати як геноцид.

Депортація або насильницьке переміщення населення може представляти злочин проти людяності. Згідно зі статтею 7.1. (h) Римського статуту Міжнародного кримінального суду, злочини проти людяності включають певні діяння, вчинені в контексті масштабного або систематичного нападу на будь-яке цивільне населення, за умови усвідомлення такого нападу. До таких діянь, зокрема, належить депортація або примусове переміщення населення [2]. Отже, дії з депортації або насильницького переміщення, особливо якщо вони супроводжуються іншими порушеннями, можуть бути визнані злочинами проти людяності.

Повертаючись до заборони депортації населення в міжнародному гуманітарному праві, потрібно зауважити, що норми щодо цієї заборони, як і положення міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) загалом, існують у двох ключових видах джерел: міжнародних договірних і звичаєвих нормах.

Коли мова йде про кількість відповідних норм, тих положень міжнародного гуманітарного права, що діють у ситуаціях неміжнародних збройних конфліктів (далі – НМЗК) набагато менше, ніж норм, які застосовуються до ситуацій міжнародних збройних конфліктів (далі – МЗК). При цьому значна частина норм, що стосуються переміщення осіб і переміщених осіб, одночасно застосовуються до міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів, деякі ж – лише до МЗК (наприклад, виключно під час міжнародних збройних конфліктів окупаційна влада може переміщувати свої громадян з території їх проживання на окуповані території).

На перший погляд поняття «депортація» та «насильницьке переміщення осіб» схожі між собою. В обох випадках йдеться про недобровільне (насильницьке) зміщення цивільного населення чи інших категорій захищених осіб із території їх постійного проживання. До того ж, як примусове переміщення, так і депортація є протизаконними. Однак між даними поняттями є і суттєві відмінності, на які,

між іншим, наголошувалася увага в рішеннях Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії у справах «Prosecutor v. Krstic» [3, п. 521], «Prosecutor v. S. Milosevic» [4, п. 45]: якщо насильницьке переміщення не передбачає перетину державного кордону (тобто населення переміщується в межах країни громадянства, з однієї території проживання на іншу), то депортація – це вивезення однієї чи кількох осіб через державний кордон (з території проживання цивільного або іншого захищеного населення до іншої держави – чи то держави-окупанта, чи третьої країни).

Отже, у нормах, що регулюють МЗК, термін, який використовується щодо переміщення цивільних осіб, – це «депортація» або «примусове переміщення» (залежно від того, куди відбувається переміщення), тоді як у нормах щодо НМЗК – це «переміщення». Незважаючи на незаконність вищезазначених дій, суміжний термін «евакуація» може слугувати цілком законним явищем. Він використовується у ситуаціях, коли сторони конфлікту можуть прийняти наказ про евакуацію, якщо цього вимагає безпека населення або ж імперативні причини воєнного характеру і за умови, що це явище матиме тимчасовий характер. Евакуація – єдиний виняток із заборони примусового переміщення осіб [5, с. 17].

Повертаючись до другої форми вираження норм міжнародного права – міжнародні звичаї, то тут варто згадати «Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права» – результат доктринальної кодифікації, здійсненої фахівцями з МГП за загальною координацією Міжнародного Комітету Червоного Хреста, том 1 якого, серед інших питань, фіксує звичаєві норми щодо переміщення та переміщених осіб. У міжнародних конфліктах Норма 129 (a) встановлює заборону на депортацію або примусове переміщення цивільного населення окупованих територій, чи то повністю, чи частково. Ця заборона має винятки лише у випадках, коли це необхідно для забезпечення безпеки цивільних осіб або обумовлено особливо переконливими військовими причинами. Пункт "(b)" стосується НМЗК і встановлює заборону на переміщення цивільних осіб з причин, безпосередньо пов'язаних із конфліктом, за винятком випадків, коли це безумовно вимагається для забезпечення безпеки відповідного цивільного населення або зумовлено вагомими причинами військового характеру [6].

Заборона депортації чи переміщення цивільних осіб була сформульована ще в Кодексі Лібера, який передбачав, що «цивільні громадяни ... не переміщуються у більш віддалені райони» (ст. 23) [7].

На сьогодні ж норми міжнародного гуманітарного права, які містять чіткі прямі заборони на примусове переміщення цивільних осіб, можна знайти, серед іншого, у статті 49 Четвертої Женевської конвенції 1949 року про захист цивільного населення, яка є однією з ключових конвенцій щодо захисту жертв війни, чітко зазначено: «Забороняється примусове індивідуальне або масове переселення чи депортація захищених осіб з окупованої території на територію окупаційної держави або будь-якої іншої держави, незалежно від її статусу окупації, незалежно від мотивів». Крім того, цей документ наголошує, що окупаційна держава не має права переміщувати або депортувати частину власного цивільного населення на окуповану нею територію [8].

Заборона насильницького переміщення опосередковано закріплена також у частині 2 статті 54 Додаткового протоколу I, який стосується захисту жертв МЗК. Ця норма захищає об'єкти, критично важливі для виживання цивільного населення: «Забороняється атакувати, руйнувати, вилучати або робити непридатними об'єкти, необхідні для виживання цивільних осіб, включаючи запаси продовольства, сільськогосподарські угіддя, посіви, худобу, а також споруди для водопостачання та запаси питної води й іригаційні системи. Це правило діє незалежно від мотивів і має на меті запобігти їх використанню цивільним населенням або протилежною стороною як засобів існування, зокрема для спричинення голоду серед цивільних осіб, примусу до вїзду або з будь-яких інших причин».

Стаття 85, пункт 4(а), цього ж документа визначає низку дій як серйозні порушення Протоколу, якщо вони вчинені навмисно й суперечать Конвенціям або Протоколу [9]. Серед таких порушень – переселення окупантом частини свого цивільного населення на окуповану територію, а також депортація чи примусове переміщення всього або частини населення окупованої території (як усередині, так і за її межами) всупереч статті 49 Четвертої конвенції. Також слід зазначити, що ст. 147 Четвертої конвенції відносить до серйозних порушень незаконні депортації та переміщення [8].

Аналогічно до міжнародного права, законодавство багатьох держав відносить депортацію чи переміщення до кримінальних правопорушень. Заборона депортації підтверджується також офіційними заявами та численними резолюціями, прийнятими міжнародними організаціями та міжнародними конференціями, в яких, зокрема, засуджуються випадки депортації чи переміщення. Зокрема, Рада Безпеки ООН неодноразово зверталась у своїх резолюціях до сторін конфлікту на території колишньої Югославії, Нагорного Карабаху, Руанди, Хорватії, Судану; Генеральна Асамблея ООН – щодо Ізраїлю, Іраку, М'янми, Комісія ООН з прав людини – щодо Судану, М'янми, Бурунді. Цей перелік можна продовжити.

Як під час МЗК, так і НМЗК законодавство держав встановлює винятки із заборони на переміщення населення у випадках, коли безпека населення чи причини військового характеру вимагають евакуації на час існування таких причин. Такий виняток встановлюється і у IV Женевській конвенції та у Додатковому протоколі II.

Договірні норми, що містяться в ст. 49 IV Женевської конвенції, передбачають правила, згідно з якими окупаційна держава має право провести повну або часткову евакуацію з певної території лише у випадках, коли це необхідно для гарантування безпеки населення або викликано надзвичайно вагомими причинами військового характеру [8]. Тож, міжнародний документ розглядає евакуацію як спосіб захисту цивільних осіб, який допускається лише в чітко визначених ситуаціях. Це можливо: 1) коли існує нагальна потреба забезпечити безпеку цивільного населення; 2) коли таке переміщення обумовлене імперативними причинами воєнного характеру.

Тобто, евакуація з огляду на безпеку цивільних може відбутися, якщо територія ризикує постраждати від військових атак. Військові інтереси є визначальною категорією міжнародного права, а принцип військового інтересу – це засада, яка дозволяє виконувати дії, необхідні для досягнення законної військової мети – послабити військовий потенціал сторони-противника.

У той же час далі документ містить вагоме застереження – переміщення осіб, що перебувають під захистом, за межі окупованої території, не є дозволеним під час проведення подібних евакуацій. Винятком з цього правила є випадок, коли переміщення за межі окупованої території неможливо уникнути з матеріальних причин. У той же час особи, евакуйовані таким чином, мають бути повернуті до своїх домів одразу після завершення бойових дій на відповідній території.

Окремо унормовано і питання зобов'язань окупаційної держави щодо забезпечення проживання евакуйованих: у межах своїх можливостей окупаційна держава зобов'язана максимально забезпечити розміщення захищених осіб у відповідних приміщеннях, створивши задовільні умови щодо санітарії, охорони здоров'я, безпеки та харчування, а також унеможливити розлучення членів однієї сім'ї.

Необхідно умовою для дотримання вимог міжнародного документа при евакуації є негайне повідомлення про неї держави-покровительці.

Крім того, як уже наголошувалося, розміщення чи вивезення окупаційною державою частини власного цивільного населення на зайняту нею територію є недопустимим [8].

Як бачимо, документ не лише містить заборону на примусове переміщення цивільних осіб на окупованій терито-

рії, міжнародне гуманітарне право також містить заборону для іноземної окупаційної сторони переміщувати своє власне цивільне населення на окуповану територію. Зважаючи на історичний досвід, цю заборону було введено з метою запобігання практиці, яка здійснювалася кількома країнами під час Другої світової війни, яка передбачала залучення своїх власних цивільних осіб для окупації чи колонізації окупованих територій. Заборона на ввезення цивільного населення з території походження окупаційних військ спрямована саме на захист цивільного населення окупованих територій. Адже, як відомо, прибуття людей ззовні ризикує спричинити економічне погіршення стану місцевого населення та зашкодити його існуванню.

Як уже зверталася увага вище, з метою захисту цивільного населення та запобігання ситуаціям, які змушують цивільних залишати свої домівки, МГП передбачає правила, які забороняють воюючим сторонам завдавати шкоди майну чи об'єктам, які задовольняють потреби цивільного населення. Ця заборона також спрямована на те, щоб у разі вимушеної евакуації цивільні особи могли повернутися до своїх домів або на землі походження. Стаття 53 IV Женевської конвенції підтверджує, що об'єкти цивільної власності в районах, контрольованих іноземними окупаційними силами, не повинні бути знищені.

Крім того, діє заборона на дії, які спричиняють голодування цивільних осіб як метод ведення війни. Це означає, що «заборонено атакувати, знищувати, вилучати або робити непридатними об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення – зокрема запаси продовольства, сільськогосподарські угіддя, що виробляють їжу, посіви, худобу, споруди для забезпечення питною водою та її запаси, а також іригаційні системи. Ці дії спеціально заборонені з метою не допустити їх використання цивільним населенням або протилежною стороною як засобів підтримки існування, незалежно від мотивів, наприклад, щоб викликати голод серед цивільних осіб, примусити їх до виїзду або з будь-якої іншої причини» [9, ст. 54].

Таким чином, забороняється атакувати або завдавати шкоди об'єктам, необхідним для виживання цивільного населення.

Водночас Додатковий протокол II до Женевських конвенцій, присвячений захисту жертв НМЗК, також встановлює обмеження стосовно переміщення цивільного населення. П. 1 ст. 17 прямо забороняє віддавати накази про переміщення цивільного населення з причин, пов'язаних зі збройним конфліктом. Винятками з цієї заборони є лише випадки, коли таке переміщення є абсолютно необхідним для гарантування безпеки цивільних осіб або зумовлене імперативними воєнними причинами. Положення Протоколу зазначає, що якщо переміщення цивільного населення є неминучим, слід забезпечити максимально можливі умови для його розміщення, зокрема щодо житла, санітарії, охорони здоров'я, безпеки та продовольчого забезпечення [10].

На жаль, незважаючи на заборону насильницького переміщення у міжнародному гуманітарному праві, практика депортації громадян України до Російської Федерації є поширеною починаючи з 2014 року та набула нових масштабів після повномасштабного вторгнення. Окупаційна влада використовує депортацію, оскільки наслідком такого явища є втрата громадянами нашої держави культурної ідентичності, зокрема культурних та мовних традицій.

Для приховування своїх протиправних дій держава-агресор намагається «замаскувати» насильницьке переміщення, яке іменується депортацією, під евакуацію. У той же час про добровільність вибору виїзду на територію Російської Федерації не може йти мова через те, що українські громадяни зазнають психологічного тиску, обману та обмежень у доступі до всебічної інформації.

Елементом примусового переміщення та депортації є також створення інших обставин, які є наслідками злочинних дій окупантів, унаслідок яких цивільне населення змушене покидати місце свого проживання (зокрема,

у зв'язку зі створенням умов, за яких інших варіантів, аніж виїхати на територію держави-окупанта, немає – прицільні обстріли цивільних об'єктів, позбавлення осіб, засобів до існування, обстрілювання гуманітарних коридорів в напрямі не окупованої частини України тощо).

Вкрай небезпечним процесом є депортація дітей в умовах МЗК. Таке переміщення може завдати дітям непоправної шкоди – фізичної, психоемоційної, соціальної та правової. Такі діти, перебуваючи в уразливому становищі, стикаються з багатьма загрозами. Депортація дітей за умов міжнародних конфліктів порушує міжнародні договірні зобов'язання (зокрема, Конвенцію про права дитини, яка стверджує, що інтереси дітей мають бути основним пріоритетом у будь-яких ситуаціях, включаючи ситуації вимушеної міграції чи депортації) [11].

У звіті місії, створеної за підтримки 45 держав-учасниць ОБСЄ, дійшли висновку, що держава-окупант чинить численні та систематичні порушення прав дітей, депортованих до Російської Федерації. РФ не лише неодноразово ігнорувала найкращі інтереси цих дітей, а й позбавляла їх права на ідентичність, сім'ю, возз'єднання з родиною. Також були порушені права на освіту, доступ до інформації, відпочинок, дозвілля, ігри, участь у культурному житті та мистецтві, а також право на думку, совість, релігію, здоров'я, свободу та безпеку [12, с. 84].

Парламентська асамблея Ради Європи 27 квітня 2023 року визнала депортацію та примусове переміщення українських дітей і цивільних осіб на територію Російської Федерації актом геноциду. Додатково, було підтримано важливість ретельної фіксації, збору та оцінки доказів цього злочину геноциду, як того вимагають Римський статут та Конвенція про геноцид [13].

Як демонструє історичний досвід, практика щодо притягнення до міжнародної відповідальності держав, які вчиняли депортації, фактично відсутня, хоча відповідні факти протиправного переміщення є загальновідомими. У той же час набагато ширшою є практика з при-

тягнення до індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності військовослужбовців та представників військово-політичного керівництва держав за вчинення депортації або насильницького переміщення осіб (зокрема, в Міжнародному трибуналі з колишньої Югославії та Міжнародному кримінальному суді). Прикладом цього є рішення Міжнародного кримінального суду від 17 березня 2023 року про видачу ордерів на арешт російських посадовців – В. Путіна та М. Львової-Белової, яких підозрюють у незаконній депортації та незаконному переміщенні українських дітей з окупованих територій [14]. Це посилює упевненість у тому, що усі причетні до депортації громадян України обов'язково понесуть юридичну відповідальність.

Висновки. Таким чином, примусове переміщення цивільних осіб є грубим порушенням міжнародного гуманітарного права. МГП як галузь, норми якої застосовуються під час збройних конфліктів, містить досить повні правила щодо переміщення цивільних осіб під час війни, зокрема, забороняє сторонам збройних конфліктів здійснювати депортації чи примусове переміщення цивільних осіб, за винятком тимчасової евакуації для безпеки населення або через невідкладні військові інтереси. Якщо доводиться проводити евакуацію, воюючі сторони повинні забезпечити безпеку та основні потреби відповідного населення та повернути його, як тільки це дозволить ситуація. Крім того, для запобігання примусовому переміщенню та забезпечення негайного повернення у разі евакуації, міжнародне гуманітарне право також забороняє дії, які можуть завдати шкоди цивільним об'єктам, потрібним населенню. З метою підтримки економічних умов, спадкоємності та прав місцевого населення, іноземній стороні-окупанту заборонено переміщувати своє населення на територію, яку вона окупує. Для того, щоб винні у депортації громадян України понесли відповідальність, вже сьогодні важливо ідентифікувати та фіксувати факти вчинення таких порушень міжнародного гуманітарного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього: Міжнародний документ від 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 28.02.2025).
2. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду: Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 28.02.2025).
3. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Radislav Krstić. Case No. IT-98-33-T, 2 August 2001. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2001/en/40159> (дата звернення: 28.02.2025).
4. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Slobodan Milosevic (Decision on Motion for Judgement of Acquittal), IT-02-54-T, 16 June 2004. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/58449> (дата звернення: 28.02.2025).
5. Henry E. The Prohibition of Deportation and Forcible Transfer of Civilian Population in the Fourth Geneva Convention and Beyond. 2018. 21 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/325923169_The_Prohibition_of_Deportation_and_Forcible_Transfer_of_Civilian_Population_in_the_Fourth_Geneva_Convention_and_beyond
6. Jean-Marie Henckaerts & Louise Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules*, International Committee of the Red Cross (ICRC), 2005, Rule 129. Evacuation of Civilians. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule129> (дата звернення: 29.07.25).
7. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field (Lieber Code). 24 April 1863. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/liebercode-1863> (дата звернення: 28.02.2025).
8. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Угода від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 28.02.2025).
9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977: Міжнародний документ від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#o611 (дата звернення: 28.02.2025).
10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 08.06.1977: Міжнародний документ від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 29.07.2025).
11. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 28.02.2025).
12. Звіт про порушення та недотримання міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до Російської Федерації. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/0/1/546560_0.pdf (дата звернення: 28.02.2025).
13. Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to the Russian Federation or to temporarily occupied Ukrainian territories: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators: Resolution 2495 (2023). URL: <https://pace.coe.int/en/files/31776/html> (дата звернення: 28.02.2025).
14. International Criminal Court (2022). Situation in Ukraine ICC-01/22. URL: <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine> (дата звернення: 29.07.2025).